

Zdravstvene prilike... Epidemije, Zagreb, 1935. Izdanja Škole Narodnog zdravlja u Zagrebu. — (14) V. Bazala, *Calendarium pestis* (II). NDIZKJ, Acta... II 2. 1962. — (15) *ibidem*, Dokumenti o zdravstvu u Vojnoj Krajini, naročito o tzv. kužnom kordonu, str. 70 do 82. NDIZKJ, Acta... I. 2. 1961. — (16) Đ. Orlić, Komentar dubrovačkih vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku. NDIZKJ, Acta... I. I 1961. — (17) S. Petković, Dezinfekcija pisama u Srbiji Kneza Miloša. Medicinski Glasnik, Beograd, 1959. str. 349. — (18) M. D. Grmek, Medicinska enciklopedija 2. — bolnice. Zagreb, 1958. — (19) J. B., Pomorska enciklopedija — karantena, lazaret. Zagreb, 1957.

A PLAN FOR THE LAZARET AT HAN UPON CETINA

Drago MUŠIĆ

In the State Archives of the S.R. of Slovenia in Ljubljana there are to be found sketches and plans for a Lazaret dated back in 1813, (Portfolio X: Primorje, Dalmacija). The Lazaret was planned to be built in times of Napoleonic Illyrian Provinces upon the river Cetina, northeast of Sinj in Dalmatia. The idea for the construction of a Lazaret was conditioned by the continental blockade, by the need for securing the postal and commercial transit routes across the Balkan Peninsula using the already existing and antique caravan roads.

In the system of customs, commercial and transit posts, the planned lazaret should as well serve as a quarantine station fighting the offensive plagues from the Levant and Middle East. Accordingly the location of the lazaret, serving as a quarantine for goods, passengers and attendance could be moved from the existing seaport lazarets (in Split and Dubrovnik) inside, on the very border of the turkish empire.

Following the plans and sketches done by the well-known dalmatian civil engineer F. Zavoreo, the author is stressing the historiographic value of the materials for the research of public health of that times, and is trying to show certain analogies towards other contemporaneously existing lazarets. At the same time an as much as possible complete presentation of functional and structural problems is being attempted.

The existing plans, furnished with the indication of scale, enable us to have an exact view of the spatial structure of the building. But before all a view into medical arrangements. The sanitary core, when certain "medical" procedures on caravan members have probably been practised, is covered by the term of a "lazaret de quarantaine". For it a system of narrow passages (1,0 meter) and spaces (1,6 by 4,0 m) is characteristic. There is missing textual description of this part of the plan though. It is also a question arising to what scale and extent the hygienic and medical facilities have been included into lazaret of different periods and locations. The author has in mind besides the carrying out of the routine disinfection rules, also and before all the problem of the observation of patients, as well as the treatment in special (stationary) departments of the lazaret.

In concluding the author is emphasizing the importance of a unified nomenclature and classification of different types of lazarets on yugoslav territory as well as on the territory of neighbouring countries.

(Rukopis primljen 23. 4. 1965.)

MEDICINSKO DELO VASE PELAGIĆA

Zoran M. RADOVANOVIĆ

SVAKI, MA KAKO LETIMIČAN, POKUŠAJ PROUČAVANJA DRUŠTVENO-političkih prilika u Srbiji u drugoj polovini XIX veka ukazuje na Vasu Pelagića kao na jednu od najmarkantnijih i najoriginalnijih figura u kulturnom, društvenom i političkom životu zemlje u ovom periodu. Rođen 1838. g., školovao se u rodnom selu Žabarima u Bosanskoj Posavini i u Beogradu. Po završetku bogoslovije, radio je kao učitelj u Brčkom od 1860. do 1863. g., kada je prebegao u Srbiju. Boravio je zatim dve godine u Moskvi, a 1866. g. postao je upravnik, na njegovo zalaganje osnovane, bogoslovije u Banja Luci i uskoro dobio čin arhimandrita. Zbog sukoba sa turskim vlastima sproveden je 1869. g. u Sarajevo, gde je osuđen i proganjan u Malu Azaju. Iz zatočeništva je pobjegao 1871. g. i došao u Beograd. Preduzimao je kasnije povremena putovanja, boravio kratko u Bosni za vreme ustanka 1875. g., ali je njegova dalja delatnost uglavnom vezana za Beograd. Mada je do prelaska u Beograd uživao podršku srpskih vlasti kao borac za nacionalno oslobođenje, njegova socijalistička aktivnost učinila je da je kasnije i u Srbiji bio proganjan i hapšen. U zatvoru je i umro, početkom 1890. g.

Po svojoj delatnosti, ličnom uverenju i uticaju koji su njegova dela imala na najšire slojeve naroda, Pelagić predstavlja istaknutog socijalistu, vrlo uticajnog i popularnog, mada ne i teoretski najjačeg predstavnika socijalističke misli u vremenu koje je prethodilo osnivanju Srpske socijal-demokratske partije. Verujući u mogućnost preobražaja društva prosvetiteljskim radom i propagandom, Pelagić se interesovao za sva područja društvenog života, pa i za brigu o narodnom zdravlju. Njegova obimna i raznovrsna delatnost analizirana je do danas u više mahova, ali prema postojećoj literaturi i informacijama koje smo prikupili, o Pelagiću kao zdravstvenom prosvetitelju objavljeno je samo jedno predavanje M. Popovića (1).

Iz tog razloga nastojali smo da podrobnije razmotrimo delatnost ovog našeg velikog prosvetitelja i na području medicine.

PELAGIĆEVO MEDICINSKO OBRAZOVANJE I RAZLOZI ZBOG KOJIH SE POČEO BAVITI MEDICINOM

Pelagić nije nikad redovno studirao medicinu i skoro sva znanja iz ove oblasti stekao je, kako i sam u više mahova navodi, čitanjem knjiga i časopisa i razgovorom sa narodnim lekarima i stručnjacima. Jedino je tokom svog boravka u Rusiji, između ostalog, posećivao i časove iz medicine na Univerzi-

tetu (2), ali nam nije ostavio podatke u kojoj je meri ova nastava uticala na njegovo formiranje kao zdravstvenog prosvetitelja.

Rad na zdravstvenom prosvetivanju bio je sastavni deo Pelagićeve opšte prosvetiteljske orijentacije, koju je on shvatao i kao najbolji način za ostvarenje svojih političkih koncepcija. „Pošto su samo zdravo tijelo, zdrav mozak i zdrav, naučni moral, jedini kadri učiniti čovjeka pravim čovjekom“ (3), za ostvarenje Pelagićeve vizije budućnosti neophodno je ispunjenje ovih uslova. Međutim, nedovoljna, a po selima praktično nikakva lekarska pomoć, zdravstvena neprosvećenost i prepuštenost seoskog stanovništva samog sebi, učinili su da Vasa Pelagić na sebe preuzme ulogu zdravstvenog prosvetitelja. Za Pelagića je podizanje zdravstvene kulture naroda pitanje nacionalne svesti — on traži od svakog „kome poštenu patriotizam prsa zagreva“ da objašnjava narodu značaj lekovitih trava, način njihove upotrebe i da pomaže u otklanjanju uzroka raznih bolesti.

Za Pelagićevu medicinsku delatnost bitan je još jedan elemenat, koji je naročito došao do izražaja u kasnijem periodu — njegovi pogledi na medicinu, a posebno na „nauku o čuvanju zdravlja“ nisu bili potpuno u skladu sa shvaćanjima koja su zastupali zvanični medicinski krugovi, što se ispoljavalo, kako njegovim neodobravanjem pojedinih principa za koje su se zalagali lekari, tako i neslaganjem sa značajem koji ova, kako je u jednom pismu označava (4), „najdivnija među naukama“ treba da ima — Pelagić je, naime, „nauku o čuvanju zdravlja“ i medicinu uopšte shvatao mnogo šire i davao im i politički karakter.

Sledeći faktor za koji smatramo da je naveo Pelagića da se zainteresuje za medicinu predstavljala je nemoć nauke da se suprotstavi mnogim bolestima. Lekari — njegovi savremenici često su bili u situaciji da, realno ocenjujući svoje mogućnosti i lekove koji su im stajali na raspoloženju, prepuste obolelog sudbini; Pelagiću je takav fatalizam bio stran. Za njega nema neizlečivih bolesti i, kao što u svim oblastima kojima se bavio ni jedno pitanje ne ostavlja bez odgovora i predložene rešenja, tako i za sve bolesti daje „sigurne“ i „pouzdanane“ lekove.

Kao razlog kojim objašnjava svoju medicinsku delatnost Pelagić često navodi indiferentnost lekara prema zdravstvenoj situaciji u zemlji. Međutim, izvestan broj lekara ulagao je napore da se pronađu načini za podizanje zdravstvene prosvetćenosti stanovništva i efikasnije pružanje stručne pomoći obolelima (još mnogo pre Pelagića — Stejić (5), Peičić (6), a zatim Valenta (7), Rozen (8) i dr.). Pre bi se zato moglo reći da je ovaj vid Pelagićeve prosvetiteljske delatnosti nastao kao posledica neefikasnosti mera koje su lekari preduzimali.

RAD NA MEDICINSKOM POLJU

Pelagić u nizu svojih radova razmatra pitanja koja se tiču medicine, posebno higijene. Još 1867. g. („Rukovođa za... učitelje“ (4)), ukazujući na „dužnosti učiteljske“, on savetuje da se učenici izvode na izlete i kupanja, da se vodi računa o „dviženju“ (gimnastici) i dr. Higijenskom uređenju školskih zgrada i zdravstvenoj kulturi školske omladine Pelagić posvećuje pažnju u 1871. g. („Pokušaji...“ (9)), „... jer bezplodna je nauka u bolestnom, slabom tijelu“. U ovoj knjizi, kao i godinu dana kasnije („Naši pozivi...“ (10)), on se

zalaže i za zbrinjavanje socijalno ugroženih i invalida forsiranjem posebnih odbora i fondova pri opštinama i osnivanjem „radijonica“ u kojima bi se odredio „svakome spram njega posao“.

U delu „Putovanje...“ (11), izdatom 1874. g., Pelagić prvi put štampa „Pravila za održavanje i poboljšanje tjelesnog, umnog i moralnog zdravlja“. Stalno se pozivajući na „naučenjake ljekarskih nauka“ i „fiziološke zakone i potrebe“, on ovde na 39 strana daje savete koje će pet godina kasnije, bez bitnijih izmena, štampati i u „Domaćem učitelju“.

„Knjiga za narod ili stvarni domaći učitelj“ (5) izišla je iz štampe 1879. g. Knjiga ima 159 strana, podeljena je u tri „odeljka“, od kojih se prva dva odnose na medicinu i, kako je u naslovu istaknuto, pisana je „po raznim naučnim i opitnim, domaćim i stranim izvorima“.

Prvi odeljak čine „Zdravstvena pravila“ sastavljena „po dr. Boku i drugim naprednim naučarima“. U 14 „članaka“ izneta su sva ondašnja iskustva iz oblasti higijene i preventive. Pelagić upozna je čitaoce sa kiseonikom i ugljenikom, škodljivošću vazduha u zagušljivim prostorijama, ističe „da od rdave vode dolaze mnoge bolesti pa i opasne zaraze: groznica, kolera, srdobolja i tifus“, ukazuje na značaj raznovrsne ishrane, dajući prioritet mleku i jajima, povrću i voću, preporučuje izbegavanje sirovog mesa jer se s njim „i neke životinje i marvenske bolesti pojesti mogu“, a, pozivajući se na Libiga, posebnu pažnju posvećuje „žitnoj varij“ zbog potrebe da „čovek jede cijelo zrno“. Zatim se zalaže za brigu o „domaćoj i tjelesnoj čistoći“, obraća pažnju gimnastici, daje savete o čuvanju „zdravlja očiju“ itd.

Na izvornost ovih saveta najčešće ukazuje Pelagićevo pozivanje na nauku i pojedine autore (Bok, Libig, i dr.). Za ostale savete potvrda da su u skladu sa shvaćanjima stručnjaka nalazi se u delima lekara-Pelagićevih savremenika (Rajhovo shvaćanje značaja gimnastike i kupanja (12), Medovićevi pogledi na negovanje zdravlja (13), i dr.). Na saglasnost Pelagićevih saveta sa naučnim shvaćanjima nailazi se i u delima iz kasnijeg perioda (Batutova „Javna Igi-jena“ (14) i dr.), a mnoge njegove postavke u ovom odeljku odgovaraju i principima današnje medicine.

Iako ni jednom ne navodi domaće izvore, izuzev što preporučuje knjigu I. Popovića o gimnastici, postoje indicije da je Pelagić koristio i domaću literaturu. Tako savet o korišćenju praška od lipova ugljena „radi zdravlja zuba“ podseća na M. Jovanovića (15), a misao da „od mesa opet meso biva“ u članku „O hrani“, koju Pelagić citira još 1874 g., a u „Domaćem učitelju“ je navodi s izvesnom rezervom zbog zapažanja nastalih „u novije doba“, verovatno je uzeta iz Valentine „Nauke o čuvanju zdravlja“ (7).

U drugom, „Ljekarskom odeljku“, izneta su saveti o lečenju 48 raznih bolesti i simptoma, a na kraju pregled 25 namirnica i pristupačnih sirovina koje mogu da posluže „kao mnogostruki lijek“. Pelagić u ovom odeljku retko i neprecizno pominje izvore kojima se služio (u 24, od ukupno 48 članaka, ne navodi ih ni uz jedan predloženi lek). U druga 24 članka on se za 16 predloženih lekova poziva na lekare, bilo uopšte, bilo na pojedine od njih (Bok, Raspaj, Miler), a za 10 lekova na narodnu medicinu. Dominiraju pijenje vruće vode (Bok) i „sedativa“ (Raspaj). Kada piše o „mnogostrukim lijekovima“, Pelagić navodi 22 indikacije za pijenje vruće vode kao „važnog lijeka“. I u mnogim slučajevima kada se ne navode izvori neosporno je da su korišćena naučna iskustva. Tako Pelagić savetuje da protiv kijavice treba „u nos šmrknuti hladnu vodu“, smatra da su skoro okrečene sobe jedan od uzroka difterije, predlaže

vodu i tej od mekinja protiv gušobolje i krasta na glavi i odvar od crnog i belog luka kao lek „od gljista (gujavica)“, a skoro identična shvatanja zastupa i Pelagić. Pelagić, dalje, predlaže mokraću kao lek kod ujeda zmije. Mada knjiga „Pitanja za skupljače građe narodnoj medicini“ (16), sugerira da je ovo narodni lek, činjenica je da i Valenta predlaže isti ovaj način lečenja (7). Ovaj, i slični, danas arhaični lekovi, naveli su verovatno R. Besarovića, koji je o Pelagiću najviše pisao, da ovu knjigu okarakterise kao „niz savjeta iz narodne medicine“ (17), a M. Popovića da kao primere da se Pelagić „nije mogao emancipovati nekih čudnih i besmislenih lekova“ navede upotrebu moćne raće i balege kod nekih bolesti. Međutim, pored mokraćne, i balga je bila sredstvo koje su predlagali i stručnjaci (Miler, na čiju se „valjanu knjigu“ Pelagić poziva, K. Pečić (6) i dr).

Činjenice da se za izvornost mnogih sredstava nalazi potvrda u knjigama stručnjaka (mokraćna, balega, mekinje, hladna voda) i da se Pelagić u ovom izdanju češće poziva na naučna nego na narodna iskustva ukazuju da je on veliki značaj pridavao naučnoj medicini. Tome u prilog govori i podatak da se on u lečenju najtežih bolesti (kuga, kolera, jektika) oslanja na nauku, ignorišući narodna iskustva, a ako se javi „difterida“, „najopasnija vratna bolest“, pored nišadora, hladnih obloga i udisanja vruće pare, predlaže da se potraži pomoć lekara. Kao progresivan i naučan treba istaći i Pelagićev savet da je protiv boginja nužno „pelcovanje, kalemljenje dece“.

Osnovni uslovi za preporučivanje nekog leka, pored njegove proverenosti u praksi, za Pelagića su bili jednostavnost spravljanja i pristupačnost. Izuzetak predstavljaju „sedativa“, za koja on upućuje na apoteku. Još u nekoliko mahova Pelagić predlaže čitaocu da lek potraži u apoteci — kod padavice („korijen od komonike koji se u apoteci dobije pod imenom Artemisia“), kod difterije (apotekarski lijek „kubeba“ zvani), protiv glavnih vaši (peruvijanski balzam) i mast protiv „sitnih vašica“ (stidne vaši). On nije bio protiv apoteka i recepata, bar ne u vreme kad je pisao prvo izdanje „Domaćeg učitelja“, zbog neefikasnosti takvih lekova, već zbog neefikasnosti takvih saveta (mali broj apoteka, skupoca lekova). Otuda i njegova orijentacija na pristupačna i jeftina, svakom dostupna lekovita sredstva.

Dok su u prvom izdanju „Domaćeg učitelja“ saveti iz oblasti medicine izloženi na 76 str., u drugom, štampanom 1881 g. (13), oni obuhvataju 136 str. U predgovoru Pelagić piše: „Neka nezamjere čitacci što su u ovoj knjizi štampani neki članci južnim a neki istočnim narečjem. To je za to što sam neke ja pisao ili prevađao, a neki su uzeti gotovi iz raznih drugih spisa. „Ovim se može objasniti postojanje nekih nedoslednosti u njegovim savetima koje postoje i u prvom izdanju (higijenske norme o dužini sna i dr.). I u ovom izdanju „Zdravstvena pravila“ pisana su prema naučnim izvorima i neznatno su proširena. „Ljekarski odjeljak“ sadrži 22 nova članka, međutim neke od njih čine samo naslovi koji upućuju na druge članke, a neki su rezultat izdavanja saveta koji su postojali i u prvom izdanju u zasebne članke. Najveću dopunu predstavlja uvođenje članka „Lekovi protiv kolere“ i u ovaj odeljak (o koleri je u prvom izdanju pisano samo u „Zdravstvenom odjeljku“). Ovde Pelagić, između ostalog, izlaže i zaštitnu metodu dr. Fika (zapušenje nozdrva pamukom — „jer otrov od kolere mi sa vazduhom udišemo“).

Za formiranje Pelagićevih pogleda na medicinu koje izlaže u ovom izdanju i za njegovo shvatanje uloge i značaja medicinske nauke bila je presudna 1880 g. prevedena „Moralna higijena“ E. Rajha (19), koji tvrdi: „Praktična

medicina stoji na nesigurnoj osnovi i napredak joj je dosta iluzoran“, i dalje, citirajući F. Esterlena: „...rezultati sviju ispitivanja na polju medicine ispali su najjaloviji... nijedno od najglavnijih pitanja nauke o bolestima i njihovom lečenju nije potpuno rešeno“. Iz ovih razloga Rajh vidi izlaz u sprovođenju higijenskih načela, smatrajući da je jedino higijena „sigurna i pouzdana“. Pelagić u potpunosti prihvata ova načela, citira ih i, kao i Rajh, orijentiše se na preventivu, „moralnu“ i socijalnu higijenu, a u slučaju bolesti, u cilju pružanja čitaocu najefikasnijih lekova, prati kako stručnu medicinsku, tako i popularnu literaturu, domaće i strane listove i časopise, razgovara sa stručnjacima i ljudima iz naroda i prikuplja narodna iskustva iz pojedinih krajeva Srbije i drugih zemalja i kada je nauka pred nekom bolešću nemoćna, traži lek na drugoj strani. Zbog toga, u ovom izdanju „Domaćeg učitelja“, mada i dalje veliki značaj pridaje naučnim izvorima, on istovremeno odlučno brani i narodnu medicinu. Pored Rajhove knjige ovoj Pelagićevoj orijentaciji doprinela su i zapažanja mnogih lekara, koje on citira, o štetnom dejstvu nekih lekova, kao i njegova sopstvena iskustva o neefikasnosti i štetnosti mnogih sredstava koja su prepisivali stručnjaci. Nekorisnosti pojedinih lekova u koje ne veruju ni lekari ili čak odsustvu lekova za pojedine bolesti, on suprotstavlja narodne lekove, koji su često podjednako bezuspešni kao i lekarski, ali zato daleko pristupačniji i jeftiniji. Na ovaj način Pelagić ostaje dosledan svojoj nameri da čitaoca nikad ne ostavi bespomoćnog pred bolešću. Pitanje je da li je on sam uvek bezrezervno verovao u mogućnost uspešnog lečenja svih bolesti, ali je činjenica da nikada nije izražavao sumnju u pogledu prognoze bilo koje bolesti, naravno ukoliko se oboleli pridržava njegovih saveta.

Treće izdanje knjige, pod naslovom „Narodni učitelj“ (20), izišlo je iz štampe 1888 g. Prva tri „odseka“ (469 str.) odnose se na medicinu. U ovoj knjizi, u „Predgovoru prvom izdanju“ (u svakom narednom štampani su i predgovori svih predhodnih izdanja, uvek izmenjeni i dopunjeni) Pelagić navodi da su mu izvori bili „čuveni u ovoj struci naučenjaci“ i nabroja njihova imena. Verovatno je da se sa većinom onih koje ne pominje u istom predgovoru uz prvo izdanje (Rajh, Esterlen, Mantegaca, Molešot) upoznao zahvaljujući Danićevom prevodu Rajhovih knjiga (12, 19, 21), a da je potom njihova dela detaljnije proučio, jer se on na ove stručnjake poziva tek posle prevoda „Moralne higijene“, u kojoj su citirana njihova shvatanja. Pelagić dalje ističe da su uzeti „ispitani i oprobani lijekovi iz narodnog ljekarstva“, napominjući: „Što nismo očima vidili, to smo pribrali iz raznih žurnala, koji ovde onde donosiše izvešća o uspehu tog i tog domaće leka kod tog i tog naroda“. U „Zdravstvenom odeljku“ Pelagić čini napor da ne zaostane za razvojem nauke i nastoji da čitaoca upozna sa novim naučnim dostignućima. Stalno se pozivajući na stručnjake („vele naučari“, „veli nauka“), on iznosi niz cifara i podataka — koliko čovek udahne za minut, čas, dan, daje kvalitativni i kvantitativni sastav pojedinih namirnica itd. U ovom odeljku se uočava Pelagićeva nemogućnost da i dalje sa uspehom prati sve naučne discipline za koje se interesovao i negativne strane takve svestranosti. Pored izvesnih kontradiktornosti, i terminološka neujednačenost u označavanju sastava pojedinih namirnica ukazuje da se radi o preuzimanju iz različitih izvora bez većeg razumevanja. U ovom odeljku Pelagić se zalaže i za izmenu sistema školovanja, tako „da odgovara koliko toliko zahtevima nauke o zdravlju“, piše o braku tvrdeći da „brak po računu i bez ljubavi donosi... unakaženje“, smatra da „nezdrave žene nemaju ni prava ni dužnosti decu rađati“, daje savete o nezi odojčadi i lečenju dečjih bolesti i dr.

Pelagić u „Zdravstvenom odeljku“ pokreće i dva pitanja koja, po njemu „spadaju među najpreča, najmoralnija pitanja društvena, narodna“: „Kome je nužna najbolja hrana i ugodnost i da li je teža i korisnija mozgana ili telesna, ručna radnja?“ Uz ovaj tekst on daje i napomenu: „Mi ovim i još mnogim koje čim, unosimo u higijenu nove elemente, koje su mahom dosadani higijeničari prenebregavali“. Ovim se Pelagić odvaja od lekara koji su mu do tada bili uzor (E. Rajh i dr.), mada on tek tri godine kasnije ističe (22) da se samo delimično sa njima slaže. Iako se oduševljava njihovim higijenskim načelima i priznaje da kod njih ima „divni misli i veličanstvenog izlaganja i naučarskog ispitivanja“, on zamera Rajhu i drugim lekarima što se odlučnije ne zalažu za sprovođenje higijenskih normi i zakona koje propovedaju, već se zadovoljavaju „kojekakvim palijativnim... sredstvima“.

Mada u ovom izdanju prvi put kao brojnije označava narodne izvore, Pelagić ne zapostavlja ni naučnu medicinu. Pišući „O nazebu respiracionih organa“ u „Lekarskom odeljku“, on joj daje i prioritet i upućuje na svoje savete samo u odsustvu lekara. U ovom odeljku posebno je interesantno Pelagićevo poznavanje mikrobiologije. Njegovo zalaganje da se ne pije nekuvano mleko „jer varenjem se unište u mleku one životinje od kojih se mogu dobiti neke bolesti od kojih i krave boluju“, ukazuje da je bio upoznat sa tadašnjim dostignućima na ovom polju, ali savet da se „jektika“ može izlečiti puštanjem krvi „ispod jezika iz one crne žile, jer ona je otrovna, pokvarena“, pisan 6 godina posle otkrića Kohovog bacila, ilustruje da su ova znanja bila nepotpuna.

Zanimljivo je da u ovoj knjizi, za razliku od ranijih izdanja „Domaćeg učitelja“, Pelagić daje i savete koji sadrže u sebi i elemente vradžbina i bajalica. Ove „lekove“ on naziva „simpatičnim“ i preporučuje ih kod padavice, „nervozne potajne groznice“ i dr. Iznošenje ovih načina „lečenja“ tek u trećem izdanju „Narodnog učitelja“ utoliko je interesantnije što se Pelagić sa njima upoznao još u Moskvi, više od 20 g. pre štampanja ovog izdanja. Teško je naći objašnjenje za pojavu saveta ove vrste, tim pre što se Pelagić izdavao za borca protiv misticizma. Malo je verovatno da je njegovo prihvatanje ovih „lekova“ reakcija na neefikasnost i česta štetna dejstva sredstava koja primenjuju lekari. Jedino prihvatljivo objašnjenje vidimo u Pelagićevoj nameri da „Narodni učitelj“ postane stvarna enciklopedija svih iskustava u lečenju bolesti, zbog čega je nastojao da u ovoj knjizi nađu mesta svi metodi lečenja za koje se u narodu verovalo da je praksa dokazala njihovu vrednost.

Nismo imali mogućnosti da se upoznamo sa četvrtim izdanjem „Narodnog učitelja“, koje je štampano 1893 g. Peto izdanje napisano je „Prema najnovijim rezultatima nauke, po raznim naučnim i opitnim, domaćim i stranim izvorima“ (23). U predgovoru Pelagić ističe da je „popravio i izmenio sve što je bilo neuputno i nesigurno, te da se sad delo može smatrati... kao prava narodna knjiga, osnovana na naučnom istraživanju prvih svetskih kapaciteta“. Prikazani su crteži mikroskopskih preparata („Bacile ustajane/pokvarene/vode“, „Bacile tuberkuloze/Jektike“) i dr. Međutim, kako je ovo izdanje štampano 4 godine posle Pelagićeve smrti, nije moguće utvrditi koliko u njemu ima izmena koje je uneo Pelagić, a koliko je izmenio sam izdavač, Boža Savić, koji je izvršio recenziju rukopisa i uneo „i neke narodne lekove... koji su se na praktici pokazali kao celishodni i sigurni“.

Osim u nabrojanim, Pelagić i u drugim svojim radovima piše o pitanjima iz oblasti medicine. Međutim, radi se, skoro bez izuzetka, o potenciranju istih ili neznatno modifikovanih saveta i zahteva koji postoje i u „Narodnom učitelju“, ponekad nešto detaljnije razmotreni i štampani kao novinski članci i posebne brošure („Spas dece od gušnje...“ (24) idr.), ili dela iz oblasti politike, pedagogije i prosvete u kojima se Pelagić dotiče medicinske problematike. Najčešće u ovim delima on pokreće pitanja koja se tiču školske i socijalne higijene. Osim u ranije pomenutim, on se ovom problematikom bavi i u delima: „Kako treba da se školujemo...“ (25) (zalaže se za koedukaciju i dr.), „Preobražaj škole i nastave (26) (ističe nehigijenske uslove u školama u Srbiji, pozivajući se na statističke podatke o broju bolesne i umrle dece), „Narodni dobronoša“ (27) (traži, između ostalog, osnivanje „dječičta“, „zabavišta za djecu“) i dr. Napori Vase Pelagića na podizanju zdravstvenog stanja školske omladine vrlo su značajni kad se imaju u vidu loši zdravstveni uslovi pod kojima je radila većina škola u Srbiji. Ovaj problem zabrinjavao je i mnoge lekare (Valenta (7), Đorđević (28) i dr.). Iz oblasti socijalne higijene interesantna je Pelagićeva knjiga „Put srećnijem životu...“ (29), u kojoj se, pored toga što predviđa „opšte bolnice“, „opšte porođajne domove“, „opšte arteske bunare“ i „opšta kupatila za pranje i plivanje“, zalaže i za spaljivanje mrtvaca.

ODNOS PREMA LEKARIMA

Pelagić je delio lekare na „doktere-učitelje“ i „doktere-receptaše“. Mada M. Popović u tome vidi kontradiktornost („Dok se i sam poziva na mnoge tada čuvene lekare, lekare naziva receptašima...“), radi se o shvatanju koga se Pelagić vrlo dosledno držao. Po njemu, „receptaši“ su lekari čija se aktivnost svodi na prepisivanje receptata, a prebacuje im ne toliko što pišu recepte, koliko zbog toga što se njihova uloga kao lekara sastoji samo u uzimanju novca i slanju u apoteku. Nasuprot ovima, „doktori-učitelji“, „pravi naučni ljekari“, su stručnjaci koji šire shvataju svoje dužnosti, preduzimaju preventivne mere i bore se za poboljšanje zdravstvenog stanja naroda. Pelagić traži od „receptaša“ da prestanu globiti narod sa skupim naplaćivanjem „vizita“ i recepisa, pa da stanu umesto toga učiti ga...“ i ističe da „u to kolo ne spadaju oni čestiti lekari, koji uče i leče narod kako i koliko znaju, netražeci od njega druge plate, osim one koju prima od države ili opštine...“ (20). Pozivajući se na mišljenja „mnogih svetskih učevnih doktora-profesora, koji viču na sadanje praktikovanje doktora-receptaša i na njihovu „naučnu“ medicinu, on citira njihove vrlo skeptične izjave u pogledu lečenja mnogih bolesti da bi „receptašima“ dokazao značaj „narodnog lekarstva“. Pelagić odaje priznanje hirurzima, ali im ne priznaje prednost nad narodnom hirurgijom kada se radi o lečenju rana.

Pelagić najviše zamera lekarima zbog nedovoljnog rada na zdravstvenom prosvetivanju. On ne sumnja u njihovu stručnost, već u njihovu spremnost da svoja znanja upotrebe u opštenarodnom interesu i u više svojih dela moli ih da preduzmu mere za podizanje zdravstvenog stanja i zdravstvene kulture naroda. On je uvidao značaj lekara na ovom polju, ali je od njih očekivao rezultate koji su prevazilazili njihove mogućnosti. Pored toga, on je zahtevao od lekara angažovanje koje bi odgovaralo njegovim političkim koncepcijama i shvatanjima o ulozi nauke, a posebno medicine u preobražaju društva. Nezadovoljstvom zbog nespemnosti lekara da se prihvate uloge koju im je dodelio može se delimično, kako je već ranije istaknuto, objasniti Pelagićeva aktivnost na medicinskom polju. Otuda i njegove kasnije kritike upućene leka-

rima. Međutim, on ni tada ne napada lekarski stalež u celini, već samo jednu kategoriju lekara, „receptaše“, i to uglavnom zbog njihove pasivnosti, a i te svoje kritike zasniva na shvatanjima eminentnih stručnjaka.

ZNAČAJ I POPULARNOST

Dugogodišnja prosvetiteljska delatnost Vase Pelagića u oblasti medicine, mada je često bila izvirgavana potsmehu učenih savremenika i političkih protivnika, dobija u svom pravom značaju tek onda kada se upoznaju zdravstvene prilike u Srbiji toga vremena. U toku 1879 g., kada je izišlo iz štampe prvo izdanje „Domaćeg učitelja“, postavljeno je u Srbiji 20 novih lekara, ali zajedno sa njima, krajem iste godine u zemlji je, izuzev Beograda, jedan lekar dolazio na 27.000 stanovnika (28). V. Đorđević je te godine u svojoj knjizi (28) citirao izveštaj „fizikusa“ Kuželja o teškom zdravstvenom stanju naroda: „Uzrok ovom strašnom mortalitetu, u tome je što se bolesnici uopšte ne leče, no traže babe koje ih svojim neznanjem i sa svim protivnim lečenjem prosto upropašćuju“. Ovakvo stanje nije se promenilo ni kasnijih godina. Zbog toga lekar A. Rozental izdaje „za živ stradajući narod“ knjigu „Popularna fiziologija i higijena“ (30) i, napominjući u predgovoru da piše „kao da ti doktori i ne postoje na svetu“, ističe: „Ovde su pre svega izložena sredstva iz narodne medicine...“, shvatajući nekorisnost preporučivanja apotekarskih lekova.

U takvoj situaciji, kada su mnogi uočavali nizak higijenski i zdravstveni nivo stanovništva, a malobrojni pokušaji da se nešto preduzme ostajali bez rezultata, Pelagićeve knjige dospevale su u svaku kuću, nalazile se i po „kolebicama sirotinjskim“ i predstavljale jedinu, ali uspešnu konkurenciju seoskim „babama“, na čiju je nestručnu i štetnu delatnost ukazivao „fizikus“ Kuželj. „Domaći učitelj“, koji su seljaci plaćali i duktima (zabeležena je i cena od 15 dukata (31)) i nazivali „svetom knjigom“ (20), predstavljao je važan most između neprosvećenog seoskog stanovništva i civilizacije i nauke.

Mada su, pre Pelagića, i neki lekari koje smo pomenuli (Stejić, Peičić, Valenta, Rozen i dr.) pokušavali da pomognu socijalno i zdravstveno najugroženijem delu stanovništva, terminološke, stilske i sadržajne prepreke bitne su za odsustvo veće popularnosti njihovih dela. Za razliku od njih, Pelagić je jezikom i stilom bio bliži čitaocu, teoretska razmatranja svodio je na minimum i pružao je praktičnije znanje. Narodu je davao savete čovek iz naroda, što je bilo presudno za njegovu popularnost.

O popularnosti „Domaćeg učitelja“ u narodu najpotpunije podatke ostavio je sam Pelagić. U trećem izdanju ove knjige (20) on pominje mnoga pismena i usmena priznanja koja je dobio od grupa i pojedinaca, između ostalih pisma iz Bugarske „da učenici u Varni uče se srpskom jeziku samo radi toga da mogu čitati Pelagićeve knjige“, vest da iz istog razloga „u Spljetu (Splitu — prim. aut.) izučavaju... Kirilicu“, izjavu vojvode Marka Miljanova da „ime i rad Pelagićev potresa u njegove krajeve i omladinu i ostarinu“ i mnoge druge. U istoj knjizi on citira i deo članka iz beogradske „Borbe“ — „da su knjige Pelagićeve najviše doprinele narodnom obrazovanju, više nego li srpsko učeno društvo“. Mnogobrojne izjave zahvalnosti štampane su u više dnevnih listova („Zanatski Savez“, „Srpska Zora“, „Borba“), a izvestan broj pisama sa izrazima zahvalnosti sačuvan je i do danas (32). Popularnost Vase Pelagića vre-

menom je sve više rasla. U knjizi „Iz državne liberalne ludnice“ (33) on piše da je posle izlaska iz „lude kuće“ „sva Srbija i celo srpstvo“ samo o njemu govorilo.

Mada su se stručnjaci uglavnom nepovoljno izražavali o „Domaćem učitelju“, dva lekara (M. Jovanović — „Morski“ i A. Rozental (30)) su Pelagiću odala puno priznanje. Ali ni Pelagićeve protivnici nisu mu odričali popularnost i uticaj koji je imao u narodu. Tako je V. Đorđević, kritikujući „Domaćeg učitelja“ (34), istovremeno priznao da je to „najrasprostranjenija i najpopularnija knjiga“ u zemlji.

Najbolji pokazatelj popularnosti „Domaćeg učitelja“ svakako je tiraž ovog dela. U „Reči petom izdanju“ Pelagić je pisao: „... ova najomiljenija narodna knjiga moja doživljuje peto izdanje, sa kojom se unosi u naš narod (24.000), dvadeset i četiri hiljade primeraka, ovog „Stvarnog Narodnog Učitelja“ (23). Pored toga, u Novom Sadu je 1903. g. kao „peto popravljeno izdanje“ preštampano četvrto izdanje ove knjige, a 1905. g. u istom gradu pojavilo se i šesto izdanje „Narodnog učitelja“ na 783 str. (35). U Zemunu je 1940. g. štampano ovo delo na 612 str. (36), a 1941. g. u Beogradu je izdato i poslednje, sedmo izdanje (37). U Zagrebu se pojavilo jedno izdanje štampano latinicom (38) na 799 str., jer su dodate „slike ljekovitog bilja“ i „uputstvo za prirodno lečenje vodom po znamenitom pateru Knajpu“. Postoji i podatak da je „Narodni učitelj“ preveden i na bugarski jezik (1).

Po odsutstvu dela koja bi svojim sadržajem odgovarala „Narodnom učitelju“ i prema usmenim saopštenjima (39, 40), može se zaključiti da Pelagić nije imao sledbenike koji bi nastavili njegovu prosvetiteljsku delatnost na zdravstvenom polju. Jedini epigoni bili bi izdavači „Narodnog učitelja“ (pre svih ostalih Boža Savić), koji su posle Pelagićeve smrti menjati i dopunjavali ovo delo.

U celini ocenjen, rad Vase Pelagića na medicinskom polju predstavlja najveći i najuspešniji pokušaj pojedinca učinjen u cilju podizanja higijenske i zdravstvene kulture stanovništva u drugoj polovini XIX veka u Srbiji i u većini južnoslovenskih oblasti sprsko-hrvatskog jezičkog područja.

LITERATURA:

- (1) M. Popović, Srpski arhiv, 1952, 4, 330—336, Beograd. — (2) *Autobiografija V. Pelagića*, Razvitak, 2—3, 1910, Banja Luka. — (3) V. Pelagić, *Knjiga za narod ili stvarni domaći učitelj*, Novi Sad, 1871. — (4) V. Pelagić, *Izabrani spisi*, knj. 1—3, Sarajevo, 1952. — (5) *Hufeland*, Makrovitika ili nauka o produženju života čovečkog, preveo J. Steić, Beč, 1826. — (6) K. Peičić, *Rukovoditelj k povraćanju izgubljenog zdravlja*, Novi Sad, 19840. (drugo izdanje. — (7) J. Valenta, *Nauka o čuvanju zdravlja*, po Kodimu, Bgd., 1864. — (8) M. Rozen, *Pouke o domaćem lečenju bolesti*, Bgd., 1865. — (9) V. Pelagić, *Pokušaji za narodno i lično unapređenje*, Bgd., 1871. — (10) V. Pelagić, *Naši pozivi ili niz korisnih pouka*, Novi Sad, 1872. — (11) V. Pelagić, *Putovanje unakrst oko cijele zemlje*, Bgd., 1874. — (12) *E Rajh*, *Dijetalna higijena*, prev. J. Danić, Bgd., 1882. — (13) A. Medović, *Sanitetska policija*, Bgd., 1871. — (14) M. Jovanović—Batut, *Javna higijena, predavanja — lit.*, Bgd., 1890. — (15) M. Jovanović, *Higijena ili nauka o zdravlju za narodne učitelje*, drugo izdanje, Bgd., 1890. — (16) V. Đorđević, J. Valenta, *Pitanja za skupljače građe „narodnoj medicini“*, Bgd., 1874. — (17) R. Besarović, *Vaso Pelagić, Život i rad*, Bgd., 1953. — (18) V. Pelagić, *Knjiga za narod ili stvarni domaći učitelj*, Bgd., 1881. (drugo izdanje). — (19) *E Rajh*, *Moralna higijena*, prev. J. Danić, Bgd., 1880. — (20) V. Pelagić, *Narodni učitelj*, Bgd., 1888. — (21) *E Rajh*, *Socijalna higijena*, prev.

J. Danić, Bgd., 1881. — (22) V. Pelagić, Nova nauka o javnoj nastavi ili omladinski i narodni dobrotvor, Bgd., 1891. — (23) V. Pelagić, Stvarni narodni učitelj, peto izdanje, Bgd., 1903. — (24) V. Pelagić, Spas dece od gušnje (guštera, difterije), šarlaka, krajnika i srdobolje, Bgd., 1894. — (25) V. Pelagić, Kako da se školujemo pa da dodemo do opšte sreće i bratske solidarnosti, Bgd., 1881. — (26) V. Pelagić, Preobražaj škole i nastave (suvremena potreba), Bgd., 1899. — (27) V. Pelagić, Narodni dobrotoša ili blagodatnik, Bgd., 1889. — (28) V. Đorđević, Zdravlje u Srbiji 1879. godine, Bgd., 1880. — (29) V. Pelagić, Put srećnijem životu ili nova nauka i novi ljudi, Pešta, 1879. — (30) A. Rozental, Popularna fiziologija i higijena, Bgd., 1883. — (31) V. Grujić, Naša škola, Sarajevo, 1954, 3-4, 202-209. — (32) Rukopisna zbirka V. Pelagića, Univ. biblioteka, Bgd., (33) V. Pelagić, Iz državne liberalne ludnice ili Vasa Pelagić u ludnici, Bgd., 1897. — (34) V. Đorđević, Delo, 1895, knj. VI, 313-330, 491-496. — (35) V. Pelagić, Veliki stvarni domaći narodni učitelj, Novi Sad, 1905. — (36) V. Pelagić, Narodni učitelj, Zemun, 1940. — (37) V. Pelagić, Stvarni narodni učitelj, Bgd., 1941. — (38) V. Pelagić, Narodni učitelj za zdrave i bolesne, Zagreb, 1905. — (39) V. Stanojević, Usmeno saopštenje. — (40) V. Grujić, Usmeno saopštenje.

VASA PELAGIĆ AS A HEALTH EDUCATOR

Zoran M. RADOVANOVIĆ

The health activity of a great Serbian socialist and publicist Vasa Pelagić (1838-1899), representing only a part of his many-sided work, is described in this article. The reasons which made him interested in medicine are pointed out, his writings in the field of medicine are considered and their significance and popularity are estimated. Particular attention is attributed to the authenticity of his advices about health protection and treatment of various diseases, and to the resemblance between them and scientific views of that time.

The author appreciates the health activity of Vasa Pelagić as the greatest and most successful attempt of an individual, done with the aim to raise the level of hygiene and physical culture of the population in most of the South Slav regions of the Serbo-Croatian linguistic area in Serbia, in the second half of the 19th century.

(Rukopis primljen 17. 11. 1965.)

POČETNI ZAMAH KNJIŽEVNOG I KULTURNOG JAVNOG RADA D-RA VLADA ĐORĐEVIĆA

Vladimir R. GRUJIC

U SEDMOJ I OSMOJ DECENIJI PROŠLOG STOLEĆA, PORED OSTALOG, život srpskog društva obogaćen je i u pogledu zdravstvene kulture. Dosta mladih ljudi, obično o trošku državne uprave, poslato je u inostranstvo da studiraju medicinu, jer u zemlji nije bilo takvih škola. Oni su u Cirihi, Beču ili Berlinu sticali visoko stručno obrazovanje tako potrebno za sanitet u zemlji, koja je dotada, a i posle toga, imala u toj službi pretežno ljude sa strane, slovenskog ili drugog porekla. Nastupilo je vreme da i „domaći sinovi“ uzmu vdno učešće na tom sektoru delatnosti.

Među mladim medicinarima istaknuto mesto zauzima Vladan Đorđević, koji je poreklom Grk i po ocu po majci. „Hećim“ Đorđe, njegov otac, doselio se iz Epra u Beograd za prve vlade kneza Miloša. Na krštenju 1844. godine dobio je ime Hipokrat, a to je ime „u vreme srbovanja ujedinjene omladine“ promenio u Vladan, da ga najzad po nagovoru Đure Daničića zadrži kao kršteno ime. (1).

Već za vreme gimnazijskog školovanja Đorđević je pokazao živo interesovanje prema književnosti, tako da je u IV razredu, godine 1858, štampao svoj prvi „književnički rad“ pod naslovom „Robovanje i Sulejman“, što je bilo izvesna kompilacija novela i jedne pozorišne igre iz Davidovićeve „Zabavnika“. (2) Kasnije, sa naprednijim drugovima obrazovao je u gimnaziji književnu grupu, i kao učenik šestog razreda objavljuje 1860. godine zapaženji književni rad — pripovetku pod naslovom „Puščana zrna“.

Vladan Đorđević završio je sedmorazrednu gimnaziju, a za vreme bombardovanja Beograda, kao tek završeni gimnazista, stupio je 1862. godine u „licejsku četvu“. Učestvovao je kao „vodni komandir“ na podignutim uličnim barikadama. Produžio je svoje obrazovanje upisavši se na pravno odeljenje Liceja u Beogradu, onda najviše škole u Kneževini. (3)

Uporedo sa studijama nastavio je književno-romantičarski i rodoljubivi rad. Iz onog vremena potiče njegov vrlo popularan roman „Kočina Krajina“, kojim postaje književno poznat. Uto je napustio učenje prava na beogradskom liceju, i po nagovoru istoričara Pante Srećkovića upisao se na prirodoslovno odeljenje Liceja, gde je središna i privlačna ličnost postao profesor dr Josif Pančić. To čini prelom u stručnom orijentisanju mladog, punog energije i darovitog Vladana Đorđevića.